

Het waterschap en de mythe van democratie in het Ancien Régime. Het voorbeeld van de Vlaamse Kustvlakte in de Late Middeleeuwen

119622

Samenvatting.

Zoals elke bestuursvorm in heden en verleden weerspiegelt ook de waterstaatsorganisatie de eisen van een bepaalde fysieke context en de socio-economische en politieke ordening van een bepaalde maatschappij. Op haar beurt beïnvloedt de organisatievorm dan ook het beleid zelf. Het waterbeheer in de Vlaamse en Nederlandse kustvlakte wordt verzorgd door instellingen aan wie traditioneel een hoog 'democratisch' gehalte wordt toegedicht, waarbij de direct belanghebbenden op zijn minst indirect het beleid en beheer konden bijsturen en controleren. Historische toetsing voor enkele 'wateringen' rond Brugge en langs de Vlaamse Westerschelde-oever wijst echter uit dat de organisatie van deze instellingen sterk bepaald wordt door de eigendomsverhoudingen die vanaf de Late Middeleeuwen een uitgesproken tendens tot concentratie vertonen. De vraag wordt gesteld in hoeverre het waterbeheer hierdoor in de greep raakt van de grootgrondbezitters en hun investeringsbeleid. De grote landverliezen in het Westerscheldegebied, waar tussen 1300 en 1600 grote oppervlaktes land verloren gingen, tonen aan dat de ecologische gevolgen van dit alles niet zonder belang waren.

Tim Soens
Vakgroep Middeleeuwse Geschiedenis.
Universiteit Gent
Blandijnberg, 2 B-9000 Gent.
e-mail: tim.soens@UGent.be

Inleiding¹

‘De waterijnghe es quaet elc te passe regieren
 Ic ben'ts emmer moede, ju wils niet helen
 D'onghereghelthede des volcx es buten maniere
 de waterijnghe es quaet elc te passe regieren
 't volc zal claghende zijn al zoudse 't verzieren
 wie zou't ooc wesen 't zoude een vervelen
 de waterijnghe es quaet elc te passe regieren
 ic ben'ts emmer moede, ju wil's niet helen'

(Fragment uit een lofdicht op het bestuur van de Blankenbergse watering, Rijksarchief Brugge, Blankenbergse Watering, 334, rekening 1498-99).

Een van de grote mythes uit de Vlaams-Nederlandse vaderlandse geschiedenis, blijft het democratische karakter van de waterschappen in de kustvlakte, die mee aan de basis zouden liggen van het consensus- en overlegmodel in het algemeen en van de vroege democratische tendensen in de staatsinrichting van de Lage Landen. De argumenten ten gunste van deze opvattingen liggen voor de hand. Zoals H. van der Linden (1982: 72) constateert in de (Nieuwe) Algemene Geschiedenis der Nederlanden met betrekking tot de lokaalwaterschappen: 'Iedereen die binnen de omringkade landgerechtigd was, had –op de jaarlijkse ingelandenvergadering– stemrecht en kon tot schouwvoerend en besturend heemraad of poldermeester worden gekozen'. Van der Linden benadrukt vervolgens dat dit wel degelijk alle ingelanden betrof, 'beyde arme ende rike', zoals een laat 13^e eeuwse bron het aangaf (H. van der Linden 1982: 73). In de daaropvolgende eeuwen werden het waterschapsstelsel en het waterschapsrecht uitgebreid en verfijnd, 'aan de hand van verdere, bittere ervaringen van alledag alsook uit hoofde van rechtvaardigheid en billijkheid' (H. van der Linden 1982:76). Peter Hoppenbrouwers (1992: 663) gaat zelfs nog iets verder en maakt gewag van een middeleeuws 'experiment in democratie'. Anderzijds is men er zich vooral in Nederland van bewust dat het polderbestuur tot de jaren '60 van de twintigste eeuw sterk gebonden was aan tradities en dat bestuursfuncties vaak alleen waren weggelegd voor de bovenste laag van de agrarische maatschappij (A. de Kraker en W. Bauwens 2000). Pas door de inwerkingtreding van de Waterschapswet op 1 januari 1992 kregen ook ingezetenen, pachters en het bedrijfsleven hun plaats in het waterschapsbestuur en werden verkiezingsprocedures verder gedemocratiseerd (J. Yff 1993: 26-28).

Sinds een aantal jaar werd het onderzoek hieromtrent bijgestuurd door de introductie van een nieuwe problematiek, met name de vraag in hoeverre de waterschappen functioneren volgens het zogenaamde *Common Pool Resources* (CPR)-model (E. Ostrom 1990; J. Raadschelders en Th. Toonen 1993: 179-191; B. Dolfin 2000). Dit model heeft betrekking op het beheer van collectieve of gemeenschappelijke gebruiksgoederen: goederen (of diensten) waarbij het moeilijk is mensen van het gebruik uit te sluiten, maar waarbij de benutting van het goed door de éne persoon, toch ten koste gaat van de waarde voor een andere persoon (J. Raadschelders

en Th. Toonen 1993: 180-181; B. Dolfing 2000: 52-55). Nu kan het beheer van dergelijke goederen verzorgd worden door de overheid of door privé-personen, maar het kan ook door de *gebruikers* of *belanghebbenden* zelf worden uitgeoefend, wat aanleiding geeft tot het ontstaan van specifieke CPR-instituties. Dergelijke instituties zijn alleen duurzaam wanneer ze voldeden aan een aantal voorwaarden of 'ontwerpprincipes'. Brigitta Dolfing paste de algemene ontwerpprincipes toe op het historische waterschap en stelde elf aangepaste principes voor, die betrekking hebben op lidmaatschap, aanpassing aan lokale omstandigheden, verdeling van baten en lasten, besluitvorming, toezicht op de naleving van de besluiten met daaraan gekoppelde graduele sancties, conflictoplossing, hiërarchie, erkenning en ondersteuning door de buitenwereld (B. Dolfing 2000: 499-509). In één van deze principes wordt gesteld dat de meeste individuen die betrokken zijn bij de instelling, ook deel kunnen nemen aan de besluitvorming omtrent het dagelijkse functioneren van de instelling (B. Dolfing 2000: 501-502; J. Raadschelders en Th. Toonen 1993: 186)². Dit is een sleutelprincipe daar het de kern van de CPR-institutie raakt, namelijk het gezamenlijke beheer door de gebruikers of belanghebbenden zelf.

In wat volgt willen we aan de hand van een concrete casus aantonen dat het democratische karakter van de waterschappen in het Ancien Régime sterke nuancering behoeft en dat we daarenboven ook niet kunnen spreken van een direct beheer door gebruikers of belanghebbenden. Daartoe gaan we na welk deel van de plattelandsbevolking nu daadwerkelijk bij het waterbeheer en de waterschappen was betrokken, hoe deze betrokkenheid gerelateerd was aan de occupatiegeschiedenis en de evolutie van grondbezit en landgebruik. We staan tenslotte ook stil bij de ecologische gevolgen: de organisatievorm en de participatie aan het beleid hadden immers een directe weerslag op het investeringsbeleid en het waterbeheer. Het empirisch onderzoek voor dit alles is gebaseerd op enkele grote en kleine waterschappen –'wateringen'– rond Brugge en in West-Zeeuws-Vlaanderen. Verder onderzoek moet uitwijzen of bepaalde conclusies ook geldig zijn voor een groter gebied en een langere tijdspanne.

De ontginning van de Vlaamse kustvlakte en het ontstaan van de waterstaatsorganisatie

Voor de periode vóór 1100 steunt de occupatiegeschiedenis van de kustvlakte vooral op archeologisch en geografisch bewijsmateriaal, aangevuld met het schaarse al dan niet contemporaine historische bronnenmateriaal (A. Verhulst 1960: 1-37; 1995: 9-89; D. Tys 2001). De middeleeuwse ontginning van de kustvlakte gebeurde in verschillende fases, waarbij periodes van grotere invloed van de zee en menselijke ontginningen elkaar afwisselden. Naarmate bepaalde gebieden langer aan de invloed van de zee onttrokken waren, evolueerde het grondgebruik van extensieve schapenteelt op schorrengronden naar intensieve veeteelt en akkerbouw. En naarmate de bewoning groeide, vermenigvuldigden ook de parochies zich, via stichting van kapellen en afsplitsingen van de oude moederparochies. Vóór 1100

zijn reeds een aantal gebieden op natuurlijke wijze droog komen te liggen, en hier en daar beschermd door lokale dijkstukken en grotere 'defensieve' dijken langs de belangrijkste geulen. Een grote overstroming in 1134 activeerde het geulensysteem in de omgeving van het Zwin, maar werd eveneens tegengehouden door een aantal zogenaamde 'Evendijken', die het gebied ten Noorden van Brugge (Oostkerke-Westkapelle), en het zuidelijke deel van Oostburg-ambacht beschermden.

Een reconstructie van de eigendomsstructuren in de vroege en volle Middeleeuwen is een ingewikkelde opgave³. Toch lijken oudere stellingen over het belangrijke aandeel van kerkelijke grootgrondbezitters steeds meer verlaten te worden. In hun plaats moet enerzijds gewezen worden op de vroege opkomst van een (half-)vrije boerenklasse in de kustvlakte, die zich onder meer in het Brugse Vrije reeds in de eerste helft van de dertiende eeuw kon ontdoen van de laatste persoonsgebonden heerlijke rechten (E. Warlop 1959: 31-38; 137). Vele vroege ontginningen van op natuurlijke wijze drooggevallen gebieden, maar ook de eerste inpolderingen gebeurden op initiatief van één of meerdere lokale boeren (A. Verhulst 1995: 44). Anderzijds bevond zich in de kustvlakte ook de territoriale machtsbasis van de graven van Vlaanderen, wiens aspiraties in het gebied steunden op het door hem van de Karolingische koningen geïsurpeerde wildernisregaal, dat hem het eigendomsrecht gaf van alle niet gecultiveerde gronden. Een deel van de grafelijke domeinen en rechten op nog niet in ontginning gebrachte gebieden werd weliswaar door schenkingen aan kerkelijke en wereldlijke heren vervreemd, maar uit de oudste centrale grafelijke domeinrekening – de zogenaamde 'grote brief' van 1187 – blijkt dat de graaf ook na het in cultuur brengen van het land de belangrijkste landeigenaar in de kustvlakte is gebleven (A. Verhulst en M. Gysseling 1962). Vanaf de twaalfde eeuw wordt het grafelijk domein wel in toenemende mate uitgegeven aan derden tegen een vaste jaarlijkse cijns, waardoor er een verschuiving van de feitelijke bezitsrechten optreedt van de graaf naar de boeren-cijnshouders.

Deze twee factoren, enerzijds de sterke aanwezigheid van het grafelijk gezag en anderzijds de relatief onafhankelijke boerenklasse die hetzij door ontginningen, hetzij als cijns- of leenhouders van het grafelijk domein of van kerkelijke instellingen zelf grondbezitters werden, bepalen in grote mate de ontwikkeling van de bestuurlijke en waterstaatkundige organisatie in de Vlaamse kustvlakte. In de grootste kustkasselrij – het Brugse Vrije rond Brugge – waren de oudste parochies zetels van grafelijke bestuurlijke macht en centra van de 'officia' of ambachten. Het kader van 35 ambachten in het Brugse Vrije lag omstreeks het einde van de 12^e eeuw vast. Aanvankelijk had elk ambacht zijn eigen vierschaar-schepenbank, voorgezeten en gemaand door de ambachts-schout. Reeds vrij vroeg in de twaalfde eeuw zijn sporen van centralisatie merkbaar, waarbij de ambachts-vierscharen samengevoegd worden tot de grote vierschaar van het Brugse Vrije. De ambachts-schouten verdwijnen ook snel uit de bronnen, maar uit de namen van de eerste schepenen blijkt dat schouten en beheerders van het grafelijk domein hun plaats vonden in de schepenbank. De schepenbank van het Brugse Vrije ontwikkelde zich al gauw tot een vrij oligarchisch geheel, waarbij de schepenen vermoedelijk reeds eind twaalfde eeuw onafzetbaar waren en de neiging hadden schepenfamilies te vormen (E. Warlop 1959: 82-91; 123-129; 140-146). We zien dat in het Vrije

een toplaag was ontstaan, gevormd door de families van schouten, domein-beheerders, en leenmannen-bedijkers.

Met het ontstaan in de twaalfde eeuw van de vierschaar van het Brugse Vrije, verloren de ambachten het grootste deel van hun betekenis. Maar hoewel de juiste chronologie onduidelijk is, is er één terrein waarop de ambachtsorganisatie is blijven doorwerken: de waterstaat. Voor het feit dat de ambachten het ontstaanskader van de wateringen –de lokale naam voor waterschappen– in het Brugse Vrije vormen, bestaan verschillende aanwijzingen: de grenzen van de latere wateringen vallen immers niet zozeer samen met de grenzen van parochies, dan wel met de oorspronkelijke ambachtsgrenzen. Verschillende wateringen dragen bijgevolg de naam van een ambacht⁴. De watering wordt in de bronnen ook als ‘ambacht’ aangeduid en de zetel van het bestuur als ‘ambachtshuis’⁵. Wanneer de wateringen voor het eerst in de bronnen opduiken, beschikken ze over eigen schepenen, die ondergeschikt zijn aan de kasselrij-schepenen maar gelijkgesteld worden aan ambachtsschepenen. De oorkonde uit 1239 die ons voor het eerst de naam van een watering in het Brugse Vrije onthult – de Oude Yevene in Oostburg-ambacht– spreekt beurtelings over ‘scabinorum et proborum virorum veteris Hevine’ en ‘scabini et probi viri officii de Ostborgh’ (L. Gilliodts-Van Severen 1879: 57-59). In geen enkel ander stuk wordt trouwens nog melding gemaakt van een afzonderlijke ambachtsschepenbank in het 13^e eeuwse Brugse Vrije (E. Warlop 1959: 89).

Organisatie en bestuur van de wateringen

Begin dertiende eeuw namen de uit de ambachtsstructuren ontstane wateringen van het Brugse Vrije vaste vorm aan. De oudst bewaarde keure van een watering in het Brugse Vrije, die van Eiesluis in 1282, laat ons goed de oorspronkelijke 13^e eeuwse werking en organisatie van het waterschap zien⁶. Er is reeds sprake van een vorm van algemene vergadering, de ‘meentucht’, waarop in theorie alle ‘meenters’ aanwezig kunnen zijn. Deze ‘meenters’ waren de landeigenaars, en in die hoedanigheid *deelgenoten* aan de kosten en baten van de watering. Juridische macht ligt in handen van de dijschepenen; bestuurlijke in deze van sluismeesters en ontvangers. Deze functionarissen werden gekozen en waren onbezoldigd. Hoewel uit een publiekrechtelijke instelling –de ambachtsstructuren– ontstaan, nam het waterschap dus de vorm aan van een doelcorporatie van eigenaars. Door de nadruk te leggen op het bestaan van een soort algemene vergadering met verkozen mandatarissen, krijgen we aldus een democratische indruk van het dertiende-eeuwse waterschap. Toch zijn er een paar belangrijke nuanceringen. De sluismeesters zijn gekozen ‘upt vrie’ of ‘upt der canoeneke’, ze vertegenwoordigen dus niet rechtstreeks de gelanden, maar wel enerzijds de grondbezitters die het juridisch status van ‘vrijlaat’ of inwoner van het Brugse Vrije bezitten, en anderzijds de grondbezitters die het statuut van ‘kanunniklaat’ of inwoner van de kerkelijke heerlijkheid ‘het kanunnikse van Sint-Donaas’ bezitten. De verdeling en inning van de kosten gebeurt via een getrappt systeem, met ‘hontmannen’, die voor een gebied van meestal 100 gemeten (44 ha) elk een aantal ‘meenters’ onder zich hebben⁷, een structuur

die mogelijk refereert aan de oude inningsstructuur van het grafelijk domein. Het dijk- en waterwegenonderhoud gebeurt via het systeem van 'verhoefslaging', waarbij men alles opdeelt en elke hontman zijn kavel geeft om te onderhouden. De hontmannen moeten aanvankelijk een vrij grote bevoegdheid en autonomie gehad hebben: zij waren immers verantwoordelijk voor de uitvoering van de werken die aan hun gebied waren verbonden, en konden voor hun 'hont' dan ook een variabele waterschapsbelasting eisen. In de watering van de Oude Yevene in Oostburg-ambacht, betaalt het Brugse Sint-Janshospitaal nog in de vijftiende eeuw sterk uiteenlopende geschotgelden voor grond gelegen in 'ons selfs hondt', dan wel in de 'hont' van andere personen⁸.

Hoewel de sluismeesters verkozen werden, zij het vermoedelijk onrechtstreeks, werden ze toch niet zomaar uit de 'meentucht' der ingelanden geselecteerd. De keure van Eiesluis verraadt reeds dat zij behoorden tot de voornaamste families van het Brugse Vrije, zoals Van Cleiem of Van Rasewale, en nog duidelijker wordt dit wanneer we de oudst bekende reeks van sluismeesters voor de Blankenbergse watering bekijken:

	Sluismeesters Blankenbergse Watering	Ontvangers Blankenbergse Watering	Vrije schepenen	Opmerkingen
Boudin Brokers	1285		1279-1285; 1292-1301	
Riquardus Standarts	1292; 1297; 1305		1277-1297	als ridder vermeld in 1296-97
Weninus de Varsenare	1293		1274-1302	gevlucht na 11/7/1302
Arnulphus f. Heinemans	1296	1297	1279-1301	
Willem van Straten	1297		1279-1301	als ridder vermeld in 1298
de abt van Sint-Andries-abdij	1302; 1304			
Boudin de Poelc	1285		1277	
Arnulphus f. Heinemans	1292			
Arnulphus Brantins	1293			
Wouter vander Awe	1296			
de Meester van Sint-Janshospitaal	1302			
Johannes dictus Monachus	1304			
Jan Versconen	1285; 1292; 1296		1298-1299	
Jan Hannoets	1293; 1297	1296		
Wouter Ribout		1285		
Reinwardus f. Walteri		1292		
Lambertus f. Lamberti f. Ghuters		1293		
Johannes Pistor		1302; 1304		

Fig. 1: Sluismeesters en ontvangers van de Blankenbergse watering, 1285-1304. Ambten als schepenen van het Brugse Vrije (Brugge, OCMW-Archief, St-Jan, A doos 3-4; E. Warlop 1959: bijlage 1).

Zeven van de dertien bij naam gekende sluismeesters van de Blankenbergse watering uit deze periode blijken tevens in het zeer gesloten en oligarchische schepencollege van het Brugse Vrije te hebben gezeteld. Twee van hen waren ridder en één van hen behoorde tot de groep van Leliaerts die na de Guldensporenslag van 1302 verbannen werden uit het graafschap.

In latere jaren blijkt voor de sluismeesters van deze watering een vaste verdeelsleutel te bestaan: één van de vier vertegenwoordigde de religieuze instellingen die bezittingen hadden in de watering, de tweede de poorters van de stad Brugge, en de derde en vierde de vrijlaten van het Brugse Vrije. Hoewel we niet over betrouwbare schepenlijsten voor de latere eeuwen beschikken, lijken de schepenen van het Vrije niet meer zelf als sluismeester op te treden, zoals dat eind dertiende eeuw nog wel het geval was. Toch blijft het aantal mensen dat in aanmerking komt om sluismeester te worden zeer beperkt. Voor de Blankenbergse watering beschikken we voor de jaren 1513 en 1560 over omslaglijsten, waardoor we het grondbezit van de sluismeesters uit deze periode kunnen achterhalen:

Sluismeesters- en ontvangers Blankenbergse Watering 1498-1528	Bezittingen in de Blankenbergse watering 1513 (hectare)	Sluismeesters- en ontvangers Blankenbergse Watering 1545-1575	Bezittingen in de Blankenbergse watering 1560 (hectare)
Voor de religieuze instellingen			
<i>Jan Maersseman, bursier Sint-Janshospitaal</i>	(554)	<i>Jan Bigot, bursier Potterie-hospitaal</i>	(353)
<i>Jan Kiekin</i>		<i>Jan van Verden, meester Magdalena-hospitaal</i>	(343)
<i>Jacop Faveels, meester Magdalena-hospitaal</i>	(317)	<i>Denijs van Tortelboom, meester Sint-Juliaans- hospitaal</i>	(22)
		<i>Jan Boone, meester Sint-Janshospitaal</i>	(601)
Voor de Brugse poorters			
<i>Matheens de Brouckere</i>	21	<i>Jan de Venduel</i>	20
<i>Maerten Lem</i>	76	<i>Heer Jan de Boodt</i>	37
<i>Jan de Venduel</i>		<i>Willelm van Mesbeem</i>	48
		<i>Heer Jan Peres</i>	7
		<i>Maertin Lem</i>	27
		<i>Meester Pauwels de Graet</i>	10
Voor de vrijlaten			
<i>Jan f. Nicaisis Heins</i>	127	<i>Vincent Ryx</i>	73
<i>Jacop f. Silvester Menen</i>		<i>Zegher f. Clais Zeghers</i>	49
<i>Jan de Wale</i>	36	<i>Jacob Willaert</i>	88
<i>Jan de Budt</i>		<i>Pieter Candi</i>	280
<i>Pauwels f. Clays Heyndricx</i>		<i>Gbelain vander Poorte</i>	83
<i>Joos Ryx</i>	18	<i>Jan vander Maire</i>	
<i>Jacop Wale</i>	21	<i>Jacop Oste</i>	
<i>Michiel vander Leeuwe</i>		<i>Lenaerdt Boels</i>	
<i>Moresis Adaems</i>	56	<i>Fransois V'isch</i>	40
Klerk-ontvangers			
<i>Pieter Bollin</i>		<i>Aernoud vander Leo</i>	19
<i>Claeis f. Heindric Kewelaers</i>		<i>Michiel de Ruddere</i>	
		<i>Gbelain vander Poorte</i>	83

Fig. 2: Grondbezit van sluismeesters en ontvangers van de Blankenbergse watering 1513 en 1560 (Rijksarchief Brugge, Watering Blankenberge, 183, 184, 334).

Een officiële ondergrens schijnt er nog niet te zijn, maar een bezit van 20 hectare lijkt een minimum om in het bestuur van de watering door te dringen. Dat bepaalde sluismeesters schijnbaar geen grondbezit in de watering hadden, wordt vermoedelijk veroorzaakt door het feit dat we maar voor twee jaar over het grondbezit

beschikken. Veel belangrijker is de vaststelling dat geen enkele 'kleine gelande' sluismeester werd en dat de sluismeesters meer dan eens tot de allergrootste grondbezitters van de watering behoorden.

Plutokratie in de Vlaamse wateringen?

Wanneer we bovenstaande gegevens over de organisatie en het bestuur van de Vlaamse wateringen analyseren, merken we dat de Vlaamse Ancien Régime watering in vele opzichten lijkt op de Vlaamse Ancien Régime stad. Ook de stad biedt gemeenschappelijke goederen en diensten aan aan haar inwoners. Basis van de gemeenschap is in vele gevallen een 'keure'. Het bestuur kan soms in meerdere of mindere mate democratisch ogen, maar is het niet. Ofwel is het een vertegenwoordiging van verschillende belangengroepen, waaronder de belangrijkste ambachten, ofwel is het in handen van de notabele families van de stad. Raymond van Uytven (1962: 409) sprak in dit geval van 'plutokratie in de oude democratieën der Nederlanden': 'overall toch bleef de overgrote massa der bevolking overgeleverd aan een kleine groep oppermachtige bestuurders, rechters, werkgevers en leveranciers'. De politieke macht en de economische macht vielen in vele gevallen samen. Vandaar de plutokratie, de oligarchie der rijken. Zelfs in steden waar de schepenen jaarlijks wisselden, concentreerde de macht zich nog in de handen van weinigen. Bovendien hield de stedelijke bovenlaag de stedelijke financiën en fiscaliteit stevig in haar greep en zorgde ze ervoor, door middel van sociaal onrechtvaardige aksijnzen, dat de massa van de fiscaliteit op de lagere bevolkingsgroepen werd afgewenteld. Volgens Van Uytven (1962: 408) werd deze situatie vooral bestendig door de onbezoldigdheid van de stedelijke magistraatsfuncties.

Ook in de plattelandssamenleving van de Vlaamse kustvlakte neigden politieke en economische macht naar convergentie. De grootgrondbezitters wiens positie zich –zoals we in het volgende punt zullen zien– in de loop van de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijden duidelijk versterkte, controleerden ook het waterbeheer, zijn instellingen en zijn fiscaliteit. Net zoals dat het geval was in de steden, waren daar ook in de waterschappen bepaalde negatieve -of althans door ons als negatief aangevoelde- consequenties aan verbonden, in verband met beleidsopties, investeringen, en mate van representativiteit. Op een aantal van hen komen we later nog terug, wanneer we het hebben over de gevolgen voor het waterbeheer. Omgekeerd mag men ook de sociale en politieke context niet uit het oog verliezen. De waterschappen dienden ook hun belangen te verdedigen op het politieke en juridische front. Haar functionarissen dienden dus over de nodige knowhow én sociaal aanzien te beschikken om hun weg te vinden in het kluwen van vorstelijke en stedelijke rechtbanken, domeininstanties en machtscentra. Ook wat betreft de onbezoldigdheid kan de parallel naar de waterschappen getrokken worden: de wateringbestuurders ontvingen ofwel geen⁹ ofwel een zeer karig salaris¹⁰.

Evolutie van het grondbezit

Dat kleinere grondbezitters geen uitvoerende functies in de wateringen vervulden, wil echter nog niet zeggen dat ze geen inspraak hadden. Op de jaarlijkse vergadering waar de rekeningen werden gehoord, het bestuur vernieuwd en de hoogte van de waterschapsbelasting bepaald, konden alle grondbezitters aanwezig zijn. Voor zover de meeste grondgebruikers ook zelf grondbezitters waren, kan men stellen dat de meerderheid van de direct belanghebbenden via deze algemene vergaderingen betrokken werd bij het beleid en het beheer van de wateringen. Mogelijk was dit het geval in de twaalfde en dertiende eeuw, toen, zoals we hoger zagen, ten gevolge van de ontginningen en de vercijnzing van het grafelijk domein het grondbezit relatief sterk was versnipperd. Vanaf de late middeleeuwen vonden er in de agrarische samenleving van de kustvlakte echter belangrijke socio-economische wijzigingen plaats, zowel op het vlak van de bezitsstructuren als op het vlak van de bedrijfsvoering. Zeker vanaf de veertiende eeuw vond er in de kustvlakte een sterke concentratie van grondbezit plaats, waarbij op enkele eeuwen tijd de bezitsverhoudingen volledig door elkaar zouden worden gegooid. We kunnen dit aantonen met behulp van uniek bronnenmateriaal voor een belangrijke watering in West-Zeeuws-Vlaanderen: de 'Oude Yevene' in Oostburg-ambacht. Voor deze watering beschikken we immers zowel over een 'verhoofding' oftewel een lijst van eigenaars met hun grondbezit in de watering die we op basis van paleografische en inhoudelijke kenmerken konden dateren in het laatste kwart van de veertiende eeuw, als ook over een 'ommeloper' of landboek uit 1550:

<i>Hectare</i>	min 5	5 tot 10	10 tot 25	25+	totaal
Oude Yevene laatste kwart 14e eeuw					
Aantal eigenaars	1289	118	45	9	1461
%	88%	8%	3%	1%	100%
Totale oppervlakte in bezit	1465,12	838,02	667,92	558,61	3529,67
%	42%	24%	19%	16%	100%
Oude Yevene 1550					
Aantal eigenaars	303	56	61	28	448
%	68%	13%	14%	6%	100%
Totale oppervlakte in bezit	366,65	396,84	968,41	1397,14	3129,04
%	12%	13%	31%	45%	100%

Fig. 3: Bezitsstructuren in de Oude Yevene watering in Oostburgambacht (Westelijk Zeeuws-Vlaanderen), laatste kwart veertiende eeuw-1550 (Rijksarchief Gent, Fonds Sint-Pietersabdij, I 145 en I 435 en Archief Waterschap Vrije van Sluis, Generale Prins Willempolder, 679).

De evolutie is spectaculair: tussen het laatste kwart van de veertiende eeuw en het midden van de zestiende eeuw viel het aantal eigenaars terug op minder dan één derde en kende het grootgrondbezit een zeer sterke uitbreiding. In 1550 bezat een dertigtal eigenaars bijna de helft van het totale grondbezit. Dit kon gebeuren door de transfer van haast duizend hectare uit handen van kleine grondbezitters naar

grootgrondbezitters. Het ligt voor de hand dat de watering in deze situatie steeds meer de speelbal is geworden van een beperkte groep eigenaars, deels kerkelijke instellingen, deels wereldlijke heren, maar deels ook niet-adellijke families¹¹.

Deze bezitsconcentratie ging gepaard met twee andere belangrijke wijzigingen in de landbouweconomie. Allereerst was er een parallelle bedrijfsconcentratie vanaf de Late Middeleeuwen, die onder meer wordt aangetoond door de talrijke verlaten hofsteden die we in documenten en op luchtfoto's terugvinden (E. Thoen 1999: 75-84). Ten tweede vond er vanaf de dertiende eeuw een omschakeling in de bedrijfsexploitatie plaats, namelijk door de introductie van de termijnpacht. Vanaf de twaalfde eeuw stootten grootgrondbezitters, waaronder de graven van Vlaanderen, het beheer over delen van hun domeinen af, door deze tegen een vast jaarlijks bedrag in geld en natura over te laten aan derden, in vele gevallen de vroegere rentmeesters. In de dertiende eeuw verminderden geleidelijk de termijnen van deze overeenkomsten: van levenslang, naar 20, 12 en 10 jaar in de eerste helft van de dertiende eeuw en verder naar 9, 6 en 3 jaar op het einde van de dertiende eeuw. Bovendien werd een soortgelijk procédé voortaan ook toegepast voor individuele percelen (A. Verhulst 1990: 74-77)¹².

De verklaring van het ontstaan van de bezitsconcentratie en de parallelle opkomst van de korte termijn pacht ligt niet voor de hand. In een recente bijdrage verklaart Bas van Bavel (2001: 19-31) zowel het uiteenlopende succes van de pacht als verschillen in eigendomsstructuren aan de hand van de oorspronkelijke ontginningsstructuur, het al dan niet ontwikkelen van een domaniaal stelsel en de ontbinding van dit laatste. Kust-Vlaanderen vormt daarbij een voorbeeld van een gebied waar het domaniaal stelsel nooit tot ontwikkeling is gekomen, de bezitsrechten op de grond aanvankelijk relatief versnipperd waren door de particuliere ontginningen onder supervisie van de graaf van Vlaanderen, maar waar vanaf de late middeleeuwen een concentratie van grondbezit optrad, onder meer door de nabijheid van belangrijke steden, waarvan de burgers investeerden in buitensteeds grondbezit. Aan de andere kant waren de eigendomsrechten van meet af aan duidelijk afgebakend wat eveneens een vroege ontwikkeling van de pacht ten goede kwam. Voor de verklaring van de laatmiddeleeuwse bezitsconcentratie kan ook de waterstaat een belangrijke rol spelen: de financiële lasten die het waterbeheer met zich meebrachten kunnen in bepaalde periodes te zwaar zijn geworden voor vele kleinere eigenaars, die daardoor verplicht werden tot de afstand van hun grond. In 1227 verkochten zo 172 verschillende eigenaars in totaal meer dan 694 hectare grond in Stoppeldijk in Oostelijk Zeeuws-Vlaanderen aan de abdij van Cambron (J. De Smet 1869: 413-418). Vermoedelijk gaat het om recent bedijkte grond, die door de verkopers zelf in cultuur was gebracht (M. Gottschalk 1984: 58-59). Naar analogie van andere dertiende eeuwse grondverkoop in de Kustvlakte, is het heel goed mogelijk dat de verkopers naderhand de grond gingen pachten van de nieuwe eigenaars¹³. Verder onderzoek dient uit te wijzen *waarom* de lasten voor het waterbeheer op een bepaald ogenblik te zwaar werden: zowel veranderende ecologische condities –bijvoorbeeld bodemdaling door turfwinning– als conjuncturele factoren en overstromingen en burgeroorlogen kunnen het evenwicht tussen opbrengsten en lasten verstoord hebben.

Gevolgen van de bezitsconcentratie voor de waterstaatsorganisatie en het waterbeheer

Voor de waterstaatsorganisatie hebben de bezitsconcentratie en de verspreiding van de termijnpacht belangrijke gevolgen. Pachters zijn weliswaar direct belanghebbenden, maar ze hebben geen inspraak daar ze niet behoren tot de gemeenschap der 'meenters'. De watering verenigt de grondbezitters van een bepaald gebied en de wijze waarop deze grondbezitters hun gronden uitbaten, valt buiten de competentie van de watering. En hoewel keuren reeds in de dertiende eeuw voorzien dat de pachters van religieuze instellingen of poorters het watergeld betalen in plaats van de eigenaar¹⁴, blijft dit zeker tot en met de zestiende eeuw eerder uitzondering dan regel. Een belangrijke grootgrondbezitter zoals het Brugse Sint-Janshospitaal betaalt zelf het geschot aan de meeste wateringen waarin het grond bezit. Voor het Brugse Vrije bevatten de 'ommelopers' en 'verhoofdingen' van de wateringen, opgesteld met het oog op het innen van de waterschapsbelasting nooit de namen van de pachters, maar alleen deze van de eigenaars en dit blijft de regel tot het einde van de zestiende eeuw. Onrechtstreeks dragen de pachters via de pacht som natuurlijk wel de lasten van het waterbeheer, maar dit geeft hun nog geen medezeggenschap. Een grondbezittende boer die zijn grondbezit verkoopt aan een grootgrondbezitter om het vervolgens van deze terug te krijgen in pacht, verliest dus ook de controle over het waterbeheer in zijn gebied.

Blijft vervolgens de vraag of de evolutie van de eigendomsstructuren ook een wijziging van het waterstaatkundig beleid met zich meebracht. Hier bevinden we ons veel meer op het terrein van de hypothese, maar toch menen we over voldoende elementen te beschikken om deze vraag positief te beantwoorden. Wanneer we kijken naar het voorbeeld van de Oude Yevene-watering in tabel 3, merken we dat de waterschapsbelasting op het einde van de veertiende eeuw nog werd verdeeld over 1461 personen, maar in 1550 nog slechts over 448 waarvan er 28 bijna de helft van het totale bedrag aan waterschapsbelasting dienden op te hoesten. Aan de hand van de rekeningen van grootgrondbezitters weten we dat zij hun financiële verplichtingen niet altijd even stipt honoreerden. Zeker in moeilijke tijden zoals oorlogsjaren, werden de uitgaven aan de wateringen teruggeschroefd: zo zien we dat het Brugse Sint-Janshospitaal in de moeilijke jaren na de Gentse opstand (1380-85) in de Blankenbergse watering waar het hospitaal veruit de belangrijkste grondbezitter was géén of slechts een deel van de waterstaatsbelasting betaalde in de jaren 1383, 1393, 1394, 1396 en 1398¹⁵, wat voor deze éne grondbezitter toch al gauw 5 % van het budget van de watering wegnam en dat in een periode die geteisterd werd door grote overstromingen (onder meer in 1396 en 1404). Dat in moeilijke jaren eigenaars de betaling van de waterschapsbelasting uitstellen, is een argument dat vermoedelijk evenzeer geldt voor kleine boeren-eigenaars als voor grootgrondbezitters. Verschil is wel dat de belangen van grootgrondbezitters zelden of nooit geconcentreerd waren in één gebied. Een grote abdij, adellijke of stedelijke grondbezitter bezat gronden in tientallen gebieden en soms was de opgave van gronden in één gebied – 'abandon' – op korte termijn rendabeler dan zwaar te investeren teneinde het land te vrijwaren. Na de grote overstromingen in West-Zeeuws-Vlaanderen begin vijftiende eeuw, zou de abt van Sint-Baafs er zelfs aan

gedacht hebben al zijn bezittingen in het gebied, waaronder heel grote landgoederen zoals het domein Altena, op te geven¹⁶. Wanneer enkele grootgrondbezitters het in een regio laten afweten, wordt het voor de overige eigenaars zeer moeilijk om de investeringen voor het waterbeheer te blijven dragen. Een dergelijk beleid leidt niet alleen tot problemen inzake waterbeheer op korte termijn, maar bevordert op lange termijn ook de uitbreiding van het grootgrondbezit in de kustvlakte. We zien immers dat na een overstroming vaak al snel plannen gemaakt worden voor herinpoldering. De voormalige eigenaars die niet bij machte waren de kosten voor de bedijking te betalen, verloren daarbij hun gronden aan de 'leggers', de associatie van geldschieters-bedijkers die het initiatief voor de herbedijking namen. Zo bijvoorbeeld bij de bedijking van de Klein Breskinspolder in 1527, die werd ingedeeld in 10 kavels van 50 gemeten waarbij Filips van Kleef, heer van Ravesteyn en een associatie rond de abt van de Gentse Sint-Pietersabdij de helft van de kavels voor zich namen¹⁷. Vermoedelijk zal hun zeggenschap in het waterbeheer van de nieuwe polder dan ook doorslaggevend geweest zijn. Gezien de mogelijkheden tot bezitsuitbreiding na overstroming, kunnen we in bepaalde gevallen misschien zelfs stellen dat het voor een grootgrondbezitter voordeliger was geld te investeren *na* een overstroming dan ervoor.

Gezien hun greep op het bestuur en de financiën van de watering, waren grootgrondbezitters in staat de investeringspolitiek van deze instellingen in overeenstemming te brengen met de vereisten van de sterk gecommmercialiseerde landbouweconomie in deze gebieden, die winstmaximalisatie op korte termijn bespoedigde (E. Thoen 2002: 172; E. Thoen en T. Soens 2001). Op lange termijn kunnen we mogelijk spreken van een structurele onderinvestering in waterbeheer, die zeker tot de achttiende eeuw voortduurde (P. van Cruyningen 2000: 82-86) en in bepaalde opzichten zelfs nog tot de jaren '50-'60 van de twintigste eeuw (J. Yff 1993: 16)¹⁸.

Besluit

We kunnen dus besluiten dat vanaf de Late Middeleeuwen en de Vroegmoderne tijden, de pachters noch de kleine eigenaars enige wezenlijke inspraak in het waterbeheer hadden. Zoals de gegevens voor de Oude Yevene aantonen hebben er zich tussen de veertiende en de zestiende eeuw belangrijke wijzigingen voorgedaan in bezits- en bedrijfsstructuren. Waar voorheen de kleine eigenaars, vermoedelijk voor het overgrote deel zelf boeren, door hun numerieke sterkte nog enig gewicht in de schaal konden leggen, werden zij vanaf de Late Middeleeuwen in toenemende mate gemarginaliseerd of volledig uitgesloten door middel van onteigeningsprocessen en de opmars van de termijnpacht. De waterschappen werden in essentie instrumenten van en voor een elite van grootgrondbezitters. Het waterbeheer zelf onderbond hiervan de gevolgen, en dit zowel op korte termijn als op lange termijn.

Onderzoek naar het bestuur van de watering, toont aan dat de uitvoerende macht gemonopoliseerd werd door een relatief beperkte groep grondbezitters, waarvan

we voor de late dertiende eeuw konden aantonen dat ze vaak tot de beperkte kring van families behoorden die ook de bestuurlijke macht in de kasselrij-schepensbank uitoefenden. Voor de latere periodes zien we dat de belangrijkste grondbezitters, waaronder de kerkelijke instellingen, rechtstreeks het bestuur uitoefenden. Kleinere grondbezitters bleven over een theoretische inspraak beschikken via de jaarlijkse algemene vergadering, waar onder meer ook het bestuur vernieuwd werd. We weten te weinig over de verkiezingsprocedures, maar uit het voorgaande blijkt dat de reële keuzemogelijkheid beperkt was. We hoeden er ons dan ook beter voor de term 'democratisch' al te gemakkelijk toe te passen op de Ancien Régime watering. Tussen de bestuurders en de meerderheid van de plattelandsbevolking gaapt een grote kloof. Het in het begin van deze bijdrage vermelde vers, is in deze context niet zonder betekenis: 'Donghereghelthede des volcx es buten maniere' (vrij vertaald: de teugelloosheid van het volk is ongehoord), zo verzuchtte de klerk van de Blankenbergse watering op het einde van de vijftiende eeuw.

Toen vanaf de Late Middeleeuwen het economisch concentratieproces in de Vlaamse kustvlakte het aantal grondbezitters reduceerde en de termijnpacht dominant werd, kwam men tot de situatie waarin de eigenlijke gebruikers van de grond, toch de meest direct belanghebbenden, niet of nauwelijks betrokken waren bij de organisatie en werking van de waterschappen. Hiermee wordt duidelijk afbraak gedaan aan het in de inleiding aangehaalde ontwerpprincipe van CPR-instituten dat veronderstelt dat de meeste belanghebbenden in de gelegenheid zijn deel te nemen aan de dagelijkse besluitvorming. A fortiori wordt hiermee ook afbraak gedaan aan de kern van de CPR-institutie zelf, namelijk een institutie ontstaan vanuit particulier initiatief of op instigatie van een hogere overheid, 'waarbij het beheer wordt overgelaten aan de direct belanghebbenden' (J. Raadschelders en Th. Toonen 1993: 182). Misschien steunt de toepassing van dit model op waterschappen wel teveel op een veronderstelde beginsituatie waarbij een gemeenschap van 'buren' ging samenwerken om het waterbeheer van dorp en polder te regelen (B. Dolfing 2000: 494-498)¹⁹.

CPR-instituten willen een alternatief bieden voor privaat of overheidsbeheer van gemeenschappelijke gebruiksgoederen. De Vlaamse watering in het Ancien Régime passen echter maar moeilijk in dit model. Zijn ze dan een vorm van privaat- of van overheidsbeheer? Ze vervulden zeker een publieke functie, maar dienden ook de private belangen van een *deel* van de belanghebbenden, met name dat deel dat de politieke en economische macht in het gebied in handen had en ook het beheer van de watering controleerde. Kortom, de werking van de Vlaamse watering in Middeleeuwen en Moderne Tijd kan gezien worden als een typische vorm van *Ancien Régime* openbaar bestuur. Niet meer, niet minder.

Voetnoten

- ¹ Dit artikel vormt een eerste weerslag van een doctoraatsonderzoek over dezelfde problematiek. Het kwam tot stand dankzij de vele gesprekken over het onderwerp met mijn promotor Erik Thoën. Ook de opmerkingen van Petra van Dam hebben me geholpen een aantal onduidelijkheden weg te werken en het geheel overzichtelijker en kernachtiger te maken. Ik ben beiden veel dank verschuldigd.
- ² Ontwerp-principe 4 bij Dolfing en ontwerp-principe 3 bij Raadschelders-Toonen.
- ³ Vergelijk het onderzoek van D. Tys (1996) voor de Vlaamse middenkust. Ook in de recent aan de Vrije Universiteit Brussel verdedigde dissertatie van deze auteur, *Een middeleeuws landschap als materiële cultuur: de interactie tussen macht en ruimte in een kustgebied en de wording van een laatmiddeleeuws tot vroegmodern landschap: Kamerlings Ambacht, 5000-1200/1600* komen de eigendomsstructuren in de vroege en volle middeleeuwen aan bod.
- ⁴ Zo bijvoorbeeld de wateringen van Serwoutermans- en Kamerlingsambacht en ook de mysterieuze benaming 'Vincx-ambacht' voor de Grote Blankenbergse Watering (L. Gilliodts-Van Severen 1879: 686). Andere ambachten in het Brugse Vrije werden opgedeeld in verschillende waterschappen: zo Gistel Oost- en West-over-de-Ware, Aardenburg Bewester- en Beoster Eede.
- ⁵ Bij wijze van voorbeeld 2 posten uit de rekening van de Blankenbergse watering de anno 1354/55: 'als sluusmeesters daden weder beclaghen die kuere omme inninghe te ghecrighene midts den groten laste die men den cleric dede van der sculd die hi sculdich was van sambochts weghe' en 'Item van dat sambochts huus coste te deckene van roeden, van banden ende van calke ende van anderen stoffen diere toe ghinghen' (Brugge, OCMW-Archief, St-Janshospitaal, A doos 4).
- ⁶ Brugge, Groot Seminarie, Ter Duinen, nr. 1198bis. Uitgegeven in: Corpus Gysseling I, Ambtelijke Bescheiden, nr. 412.
- ⁷ Zie de oudst bewaarde omslagboeken, 'verhoofdingen' genaamd: voor Eiesluis uit 1398 (Brugge, OCMW-Archief, St-Jan, A 11); voor de Oude Yvene uit het laatste kwart van de 14^e eeuw (Rijksarchief Gent, Fonds Sint-Pietersabdij, I 435).
- ⁸ Brugge, OCMW-Archief, St-Jan, G 142, f°60r.
- ⁹ Keure Eiesluis 1282: 'Dat zo wie dat sluus meester sal ziiñ iof ontfanghere binden zeluen ambochte vpt vrie iof vpt der canoeneke, dat hiet sal ziiñ sonder salaris ende sonder enigghen cost der vp te doene ende bi sinen eede, ende dijc scepenen diere ghelike'.
- ¹⁰ Bij wijze van voorbeeld: de sluusmeesters van de kleine watering van Noord-over-de-Lieve ontvingen in 1559 elk 6 lb. parisis per jaar (Rijksarchief Brugge, Registers Vrije, 14996, f°68r e.v.); de sluusmeesters van de grote watering van Blankenberge ontvingen in 1559 elk 24 lb. parisis (Rijksarchief Brugge, Blankenbergse watering, 335). Deze bedragen blijven ver onder normale jaarverdiensten in stedelijke ambachtsmilieus. Ze zijn dan ook eerder als kostenvergoeding, of als een soort 'good-will premie' te beschouwen.
- ¹¹ De tien belangrijkste grootgrondbezitters in 1550 waren: de abdijs van Sint-Pieters in Gent, de lokale parochiekerken Sint-Elooi-Oostburg en Schoondijke, de Zeven Getijden van Groede, de heren van Wiese, Robrecht van Belle, heer van Eeke, Meester Adriaen Claeissone, de weduwe en kinderen van Lauwereins f. Jan de Zeeland-

ere, Cornelis Witte en tenslotte de weduwe en kinderen van Loy de Vos. Elk van hen bezat meer dan 45 ha grond in de watering.

- ¹² Het ontstaan van de korte termijnpacht vormde in augustus 2002 het thema van een sessie op het XIIIth Economic History Congress in Buenos Aires. De handelingen worden gepubliceerd als afzonderlijk volume in de CORN Publication series onder redactie van Bas van Bavel en Philipp Schofield.
- ¹³ Voorbeelden in Corpus Gysseling I Ambtelijke Bescheiden, nr. 61 (Dudzele, 1268), 220 (Moer van Aardenburg, 1278).
- ¹⁴ Keure van Eiesluis 1282: 'Ware oec dat zake dat enich man ware portre iof clerec iof buten ambochte wonende soe zal met moeghen innen vp zine tsenzers iof vp den ghoenen die dat land noot iof plood, iof vp hare ghoet soe waer dat ment vind binne brugh ambocht met alze zuilker cuere alze hier vorseid es'. Zie noot 6.
- ¹⁵ Brugge, OCMW-archief, Sint-Jan, G 59-80.
- ¹⁶ 'hujusmodi dampnosas terras libenter dimitteret' (H. Meyer 1992:31).
- ¹⁷ Rijksarchief Brugge, Vincent, 149.
- ¹⁸ Voor wat de hoogheemraden betreft, maakt de auteur gewag van een 'regentesk' karakter.
- ¹⁹ De gemeenschapszin en het gevoel voor 'aansprakelijkheid, verantwoordelijkheid, billijkheid, evenredigheid, gelijkheid, rechtsbescherming, rechtsgelijkheid en rechtszekerheid' van een burengemeenschap vormen volgens B. Dolfing (2000: 498) de wieg van het waterschap en ook de reden voor haar opmerkelijke duurzaamheid.

Literatuurlijst

- DE KRAKER, A. en BAUWENS, W. 2000: *Polders en waterschappen in het Hulsterambacht. De geschiedenis van zeedijken, vooroever, binnewater, wegen en van de bestuurlijke organisatie van de waterschappen in het voormalige Hulsterambacht tussen 1600 en 1999* (Kloosterzande).
- DE SMET, J. 1869: *Cartulaire de l'abbaye de Cambron* (Brussel), Monuments pour servir à l'histoire des provinces de Namur, de Hainaut et de Luxembourg, Tome II, première partie.
- DOLFING, B. 2000: *Waterbeheer geregeld? Een historisch bestuurskundige analyse van de institutionele ontwikkeling van de hoogbeemraadschappen Delfland en Rijnland, 1600-1800*.
- GILLIODTS-VAN SEVEREN, L. 1879: *Coutumes des pays et comté de Flandre. Coutume du Franc de Bruges. Tome Deuxième*, (Brussel), Recueil des anciennes coutumes de la Belgique.
- GOTTSCHALK, M. 1984: *De Vier Ambachten en het land van Saaftinge in de Middeleeuwen. Een historisch-geografisch onderzoek betreffende Oost-Zeeuws-Vlaanderen e.a.* (Assen), Sociaal-Geografische Studies, 15.
- HOPPENBROUWERS, P. 1992: *Een middeleeuwse samenleving. Het Land van Heusden (ca. 1360-ca.1515)* (Wageningen), AAG Bijdragen 32.
- MEYER, H. 1992: Nieuwe Getuigenissen over Stormvloedschade in Zeeuws-Vlaanderen, in de jaren 1375 tot 1412, *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, jg. XLVI, pp. 5-46.
- OSTROM, E. 1990: *Governing the Commons. The evolution of institutions for collective action* (Cambridge).
- RAADSCHELDERS, J. en TOONEN, TH. 1993: Theorie, casus en perspectief voor onderzoek, in: J. Raadschelders en Th. Toonen (red.), *Waterschappen in Nederland. Een bestuurskundige verkenning van de institutionele ontwikkeling* (Hilversum), pp. 179-191.
- THOEN, E. 1999: De twee gezichten van de Vlaamse landbouw en het probleem der 'Wüstungen', in: J. Art en L. François (red.), *Docendo discimus. Liber Amicorum Romain Van Eenoo* (Gent), band I, pp. 75-84.
- THOEN, E. 2002: Transitie en economische ontwikkeling in de Nederlanden met de nadruk op de agrarische maatschappij, *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, jg. 28, pp. 160-175.
- THOEN, E. en SOENS, T. 2001: Waterbeheer tussen ecologie en economie. De waterschappen in de Vlaamse kustvlakte en de maatschappelijke en ecologische transformaties in de Late Middeleeuwen en het Ancien Régime, *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis*, jg. 6 (dit nummer).
- TYS, D. 1996: *Een historische landschapsstudie van Middeleeuws en later (Wal)Raversyde (einde-10de tot begin 17de eeuw)* (Gent), onuitgegeven licentiaatsverhandeling RUG.
- TYS, D. 2001: De verwerping van het zgn. Duinkerke-transgressiemodel en nieuwe inzichten in de vroegste bedijking van de kustvlakte, in: E. Huys en M. Vandermaesen (red.), *Polders en wateringen. Studiedag georganiseerd te Damme op 19 mei 2000* (Brussel), Algemeen Rijksarchief en Rijksarchief in de Provinciën, Studia 139.
- VAN BAVEL, B. 2001: Land, lease and agriculture: the transition of the rural economy in the Dutch river Area from the Fourteenth to the Sixteenth Century, *Past & Present*, jg. 172, pp. 19-31.
- VAN CRUYNINGEN, P. 2000: *Behoudend maar buigzaam. Boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen, 1650-1850*

(Wageningen), AAG Bijdragen, 40.

VAN DER LINDEN, H. 1982: Een nieuwe overheidsinstelling: het waterschap circa 1100-1400, in: *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (Haarlem), III pp. 60-76.

VAN UYTVEN, R. 1962: Plutokratie in de oude democratieën der Nederlanden. Cijfers en beschouwingen omtrent de korporatieve organisatie en de sociale structuur der gemeenten in de late middeleeuwen, *Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis. Handelingen*, jg. XVI, pp. 373-409.

VERHULST, A. 1960: Historische Geografie van de Vlaamse kustvlakte tot omstreeks 1200, *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, jg. XIV, 1960, pp. 1-37.

VERHULST, A. 1990: *Précis d'Histoire rurale* (Brussel).

VERHULST, A. 1995: *Landschap en landbouw in Middeleeuws Vlaanderen* (Brussel).

VERHULST, A. en GYSSELING, M. 1962: *Le Compte Général de 1187, connu sous le nom de 'Gros Brief' et les institutions financières du comté de Flandre au XIIe siècle* (Brussel), Koninklijke Commissie voor Geschiedenis, serie in 8°.

WARLOP, E. 1959: *Bijdragen tot de geschiedenis der vorming van het Brugse Vrije. Bronnen. Gebied. Instellingen* (Gent), onuitgegeven licentiaatsverhandeling RUG.

YFF, J. 1993: Omwentelingen in het waterschapsbestel 1968-1993, in: J. Raadschelders en Th. Toonen (red.), *Waterschappen in Nederland. Een bestuurskundige verkenning van de institutionele ontwikkeling* (Hilversum).